

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ

УДК 911.3

Денисик Г.І., Стефанков О.Л.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

До проблеми остепніння лісостепу

Зроблено спробу поновити розгляд дещо забутої проблеми розвитку природи і ландшафтів лісостепу, зокрема й України, під дією різних чинників. Зазначено, що лише перелік прізвищ відомих науковців, таких як С.І. Коржинський, Г.І. Танфільєв, О.Г. Набоких, Є.М. Лавренко, Ф.М. Мільков та інші, що займалися цією проблемою, показує практичну і теоретичну її значимість. Частково розглянуто внесок зазначених вчених у пізнання чинників, що сприяли у минулому і сприяють зараз формуванню та розвитку природи і ландшафтів лісостепу, зокрема й України. Зазначено, що упродовж антропогенного етапу розвитку ландшафтної сфери, спочатку активніше, проявлявся кліматичний чинник, однак поступово наростає, особливо в Україні, дія антропогенного чинника. Зміна (потепління) кліматичних умов й антропогенне перенавантаження природи лісостепу України призводять до активного розвитку процесів його остепніння, що уже частково простежується на прикладі остепніння Лісостепового Побужжя. У подальшому дослідження процесів остепніння лісостепу необхідно проводити на модельних регіонах. Результати таких досліджень дадуть можливість зробити реальні висновки про сучасний стан його природи і ландшафтів.

Ключові слова: Лісостеп, степ, розвиток, гіпотези, антропогенний вплив, чинники, Лісостепове Побужжя, остепніння, раціональне природокористування.

Денисик Г.И., Стефанков А.Л. К проблеме остепнения лесостепи. Сделана попытка возобновить рассмотрение несколько забытой проблемы развития природы и ландшафтов лесостепи, в том числе и Украины, под действием различных факторов. Отмечено, что только перечень фамилий известных ученых, таких как С.В. Коржинский, Г.В. Танфильев, А.Г. Набоких, Е.М. Лавренко, Ф.М. Мильков и другие, что занимались этой проблемой, показывает практическую и теоретическую ее значимость. Частично рассмотрен вклад названных ученых на познание факторов, способствовавших в прошлом, и способствующих сейчас формированию и развитию природы и ландшафтов лесостепи, в том числе и Украины. Отмечено, что на протяжении антропогенного этапа развития ландшафтной сферы, сначала активнее проявлялся климатический фактор, однако постепенно нарастает, особенно в Украине, действие антропогенного фактора. Изменение (потепление) климатических условий и антропогенная перегрузка природы лесостепи Украины, приводит к активному развитию процессов его остепнения, что уже частично рассмотрено на примере остепнения Лесостепного Побужья. В дальнейшем исследования процессов остепнения лесостепи необходимо проводить на модельных регионах. Результаты таких исследований дадут возможность сделать реальные выводы о современном состоянии его природы и ландшафтов.

Ключевые слова: Лесостепь, степ, развитие, гипотезы, антропогенное влияние, факторы, Лесостепное Побужье, остепнение, рациональное природопользование.

Denisik G.I., Stefankov O.L. To the problem steppe formation of forest-steppe. An attempt was made to resume consideration of some of the forgotten problems of development of nature and landscapes of forest-steppe zone, including Ukraine, under the influence of various factors. It was also noted that the list of names of famous scientists such as S.V. Korzinski, G.V. Tanfiliev, A.G. Nabokih, E.M. Lavrenko, F.M. Milkov and others that have dealt with this problem, shows practical and theoretical significance. Partially describes the contributions of these scientists to the knowledge of the factors that contributed in the past and is now contributing to the formation and development of nature and landscapes of forest-steppe zone, including Ukraine. Noted that during the anthropogenic phase of the development of landscape areas, first actively manifested climatic factor, however, gradually increases, particularly in Ukraine, the effect of anthropogenic factor. Change (warming) climatic conditions and human overload of nature forest-steppe of Ukraine, leads to active development of processes steppe formation, that have already been partially considered on the example steppe formation of Forest-steppe Pobuzhzhya. Further study of the processes steppe formation of forest-steppe should be carried out in the model regions. The results of these studies will provide an opportunity to make real conclusions about the current state of nature and landscapes.

Key words: Forest-steppe, steppe, development, hypotheses, human overload, factors, Forest-steppe Pobuzhzhya, steppe formation, rational environmental management.

Наявність проблеми. Сучасний розвиток природи і ландшафтів загалом і будь-яких природних регіональних структур України, зумовлений, переважно, двома чинниками: кліматичним та антропогенним. Просторово-часова дія їх неоднакова. Упродовж антропогенного етапу функціонування ландшафтної сфери Землі, спочатку перевага була за кліматичним чинником, однак у подальшому і зараз зростає роль та значення антропогенного. Зокрема, це прослідковується у активному розвитку процесів остепніння лісостепу України, які особливо чітко почали проявлятися упродовж другої половини ХХ ст., і частково привернули до себе увагу науковців лише на початку ХХІ ст.. Значимість цієї проблеми, особливо для практики, не викликає сумнівів й потребує детальнішого її пізнання.

Аналіз попередніх досліджень. Проблема взаємодії між лісом та степом, лісостепом і степом цікавила науковців ще з другої половини ХVІІІ ст., активно розглядалась упродовж ХІХ і ХХ ст., однак єдиного погляду щодо її розуміння немає й на початку ХХІ ст.. Це детально розглянуто в монографії Г.І. Денисика «Лісополе України» [5]. «Завдяки тому що під впливом діяльності людей природа лісостепу докорінно перебудована, з кінця ХІХ ст. проблема взаємодії між лісом і степом почала поступово переростати у проблему взаємодії між лісокультурами і полем. Це вносить суттєві зміни в основні аспекти досліджень...» [5, с. 6.]. Одним з таких актуальних аспектів досліджень є пізнання процесів остепніння сучасного лісостепу загалом та його окремих частин. За модельний регіон взято Лісостепове Побужжя. Історію пізнання тут процесів остепніння розглянуто нами у спеціальній статті [16]. Варто лише зазначити, що цій проблемі науковці не приділяють належної уваги, а тому публікацій поки що мало [5, 15].

Мета дослідження – розглянути окремі аспекти розвитку природи і ландшафту лісостепу, зокрема й України, та прояву у ньому процесів остепніння під впливом антропогенного чинника.

Результати дослідження. У 1930 році Є.М. Лавренко, шляхом порівняння та класифікації численних поглядів виділив сім основних груп теорій та гіпотез стосовно походження лісостепу, взаємовідносин між лісом і степом та безліссям степів [9]. Пізніше, у 1956 році В.Д. Авдєєв об'єднав їх за змістом у фізичні, біотичні та антропогенні [1]. Серед цих гіпотез і теорій є низка й таких, що мають безпосереднє відношення до нашого дослідження, тобто пізнання процесів остепніння сучасного лісостепу.

Аналітичний огляд літератури другої половини ХІХ ст. показує, що наприкінці ХІХ ст. найбільший вплив на пізнання процесів взаємодії між лісом і степом, степом і лісом, мали праці С.І. Коржинського [7]. Він перший звернув увагу на несталість взаємних відносин між лісом і степом, стверджуючи, що вся північна смуга чорноземної області знаходиться нині у періоді облісіння [7]. Це твердження призвело С.І. Коржинського до закономірного висновку, *«що степова область мала раніше значно більшу протяжність, ніж тепер»* [7, ч.2, с. 49]. Заслуговує на увагу й те, що у 1886 році П.А. Костичев вперше обґрунтовує високу конкурентну здатність степової трав'яної рослинності, яка дає змогу їй протидіяти тенденції до заміни лісовою і утримувати за собою територію [8].

До висновків С.І. Коржинського приєднався відомий уже на той час географ, професор Одеського університету Г.І. Танфільєв [18, 19], який склав одну з перших карт стародавніх степів Східної Європи. Більше того, Г.І. Танфільєв аналізуючи розповсюдження ґрунтів на лесах, вважав, що *весь північний лісостеп у доісторичні часи був зайнятий степом*. Особливо це виражено у

невеликій за обсягом статті «Доісторичні степи Європейської Росії», опублікованій у 1896 році, де Г.І. Танфільєв обґрунтовує гіпотезу про широке розповсюдження у минулому на Східноєвропейській рівнині степових ландшафтів. «За оригінальністю і логікою побудови це палеогеографічне дослідження Г.І. Танфільєва можна поставити в один ряд з класичною працею П.А. Тутковського «До питання про спосіб утворення лесу» [10, с. 35]. Суть гіпотези Г.І. Танфільєва зводиться до того, що доісторичні степи на Східноєвропейській рівнині проходили на північ до північної межі розповсюдження лесоподібних порід і у ландшафтному відношенні область доісторичних степів співпадала з підзоною північного лісостепу.

Погляди Г.І. Танфільєва про ширше розповсюдження степів у минулому на Східноєвропейській рівнині підтримував і Л.С. Берг. Більше того, він стверджував: «зараз є можливості думати, що доісторичні степи простягалися на північ значно далі, ніж зазначає Г.І. Танфільєв» [2, с. 186]. Нестабільність розвитку природи лісостепу під дією лісу і степу, крім названих науковців, підтримував також Г.М. Висоцький [4], майже всі тогочасні ґрунтознавці, а пізніше й В.Р. Вільямс [3]. Відомий дослідник ґрунтів України О.Г. Набокіх найбільш повно розвинув ідею про несталість розвитку лісостепу. О.Г. Набокіх розглядав лісостеп «як неупорядкований агрегат низки різномірних фізико-географічних ділянок... місцевість, яка пережила у недалекому минулому суттєві кліматичні пертурбації, які, хоча і не знищили усіх попередніх елементів її природи, однак порушили початкову стабільність і започаткували низку незавершених ще процесів» [11, с. 98].

До основних чинників, що сприяли постійним змінам у розвитку природи і ландшафтів лісостепу, науковці відносили особливості геологічної будови території, зокрема наявність лесоподібних порід, та зміни кліматичних умов. Індикаторами прояву цих чинників у лісостепу виступали ґрунти та рослинність. Це стосувалось як лісостепу загалом, так і окремих його регіонів. Як приклад, погляди Й.К. Пачоського висловлені ним у праці «Основні ознаки розвитку флори Південно-Західної Росії» [14]. «Рослинність лісостепу подільського типу, звичайно, з часів міоцену зазнала дуже суттєвих змін, значно збіднішала, *безперечно неодноразово змінювала свій основний екологічний тип...*» [14, с. 237].

Упродовж XX ст. і частково зараз геологічний і кліматичний чинники впливу на розвиток природи і ландшафтів лісостепу взяті за основу подальших досліджень більшістю науковців (географів, ландшафтознавців, ґрунтознавців, геоботаніків), зокрема й України. Разом з цим, з другої половини XIX ст., *хоча й повільно, але безперервно розвивалась гіпотеза про суттєвий вплив антропогенного чинника на розвиток природи і ландшафтів лісостепу.* Одним з перших вплив військових дій та палів кочівників на ліси в степах теперішньої території України показав П.С. Паллас [13]. І.Н. Палімпсестов [12] та В.І. Талієв [17] першими узагальнили наявні наприкінці XIX – початку XX ст. матеріали щодо впливу людини на обезлісення степових і лісостепових ландшафтів. *Уже у першій половині XX ст. стало зрозумілим, що часто неконтрольоване використання природних ресурсів лісостепу, зокрема й України, супроводжувалось деградацією структури, в першу чергу його лісових ландшафтів, й поступового остепнення лісостепового ландшафту загалом.* Трохи пізніше Ф.М. Мільков обґрунтовано зазначив: «Першочергове значення у лісостепу набувають геоморфологічний та антропогенний чинники. Південь Руської рівнини зазнає прогресивного розчленування, що у

загальному посилює значимість лесу у раніше безлісних степах. Вплив антропогенного чинника проявляється через створення лісокультур у лісостеповій зоні.» [10, с.40]. Сучасні дослідження лісостепу України, зокрема Лісостепоного Побужжя, показують, що в результаті надмірного розорювання (68-75%) та зменшення лісистості до 9.8-10.2%, спостерігається тенденція до активного розвитку у цьому регіоні процесів остепніння та зумовлених ними проявом інших несприятливих процесів [5, 15, 16].

Висновки. Природа і ландшафти України у процесі розвитку, під дією різних чинників, зазнають постійних змін. Ці зміни проявляються через обезлісення або остепніння лісостепу. Проблема походження та подальшого розвитку природи і ландшафтів лісостепу зацікавила науковців з XVIII ст., особливо активно розглядалась упродовж XIX і XX ст., невирішена й на початку XXI ст. Сучасна перебудова ландшафтів лісостепу України зумовлена кліматичним, геоморфологічним і антропогенним чинниками, які, як показали попередні дослідження, призводять до розвитку остепніння у межах цієї природної зони. Вирішення цієї проблеми пов'язане з низкою теоретичних і практичних питань не лише у минулому, але й сьогодні тому, що це стосується подальшого розвитку сільського й лісового господарств лісостепу, раціонального використання його природних ресурсів, особливо, земельних, лісових і рекреаційних, створення природозаповідних територій та об'єктів. Процеси остепніння, що зараз активно розвиваються у лісостепу не сприятимуть раціональному використанню його природних ресурсів і потребують детальніших досліджень.

1. Авдеев В.Д. Лес и степь (к вопросу об «извечном» безлесии степей) / В.Д. Авдеев // Ученые записки Ульяновского пединститута. – 1956, вып. 9. – с. 115-140.
2. Берг Л.С. Природа СССР. Изд. 2-е / Л.С. Берг. – М.-Л.: Географиз, 1947. – 356 с.
3. Вильямс В.Р. Почвоведение. Земледелие с основами почвоведения / В.Р. Вильямс. – М.: Сельхозиздат, 1939. – 264 с.
4. Высоцкий Г.Н. Степи Европейской России / Г.Н. Высоцкий // Полная энциклопедия русского сельского хозяйства. – СПб, 1905. – Т. 9. – с. 397-443.
5. Денисюк Г.І. Лісополе України / Г.І. Денисюк. – Вінниця: Тезис, 2001. – 284 с.
6. Клеопов Ю.Д. До історії рослинного вкриття України / Ю.Д. Клеопов // Четвертинний період. – Київ, 1930. – Вип. 1-2. – с. 123-151.
7. Коржинский С.И. Северная граница черноземно-степной области восточной полосы Европейской России в ботанико-географическом и почвенном отношении / С.И. Коржинский // Труды общества естествоиспытателей при Казанском университете, 1888. – Ч. 1. – Т. 18. – Вып. 5. – с. 1-253; 1891. – Ч. 2. – Т. 22. – Вып. 6. – с. 1-204.
8. Костычев П.А. Почвы черноземной области России, их происхождение, состав и свойства / П.А. Костычев. – СПб.: Изд-во А.Ф. Девриена, 1886. – 230 с.
9. Лавренко Є.М. Нариси рослинності України / Є.М. Лавренко // Ґрунти України. – Харків: Рад. селянин, 1930. – с. 58-112.
10. Мильков Ф.Н. Г.И. Танфильев и некоторые проблемные вопросы географии Русской равнины / Ф.Н. Мильков // Научная сессия, посвященная 100-летию со дня рождения Гавриила Ивановича Танфильева. – Одесса, 1957. – с. 17-19.
11. Набоких А.И. Результаты ориентировочных почвенных исследований 1906–1911 гг. Юго-Западной России / А.И. Набоких. // Материалы по исследованию почв и грунтов Херсонской губ. – Одесса: 1915, вып. 4. – С. 92-137.
12. Палимпсестов И.К. Степи России были ли исконными степями и возможно ли облесить их / И.К. Палимпсестов. – Одесса: Б.И., 1890. – 264 с.
13. Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российского государства / П.С. Паллас. – СПб., 1788. – Т. 2. – Ч. 2. – 571 с.
14. Пачоский И.К. Основные черты развития флоры Юго-Западной России / И.К. Пачоский. – Херсон, 1910. – 430 с.

15. Стефанков Л.І. Процеси остепніння у ландшафтних комплексах заплави Південного Бугу / Л.І. Стефанков // *Наук. записки ВДПУ. Серія: Географія*, 2009. – Вип. 18. – с. 5-9.
16. Стефанков О.Л. З Історії пізнання процесу остепніння Подільського Побужжя / О.Л. Стефанков // *Наук. записки ВДПУ. Серія: Географія*, 2015. – Вип. 27. – №3-4. – с. 147-152.
17. Талиев В.И. Были ли наши степи всегда безлесными / В.И. Талиев // *Естествознание и география*. – 1902. – №5. – с. 33-46.
18. Танфильев Г.И. Пределы лесов на юге России / Г.И. Танфильев. – СПб., 1894. – 174 с.
19. Танфильев Г.И. Доисторические степи Европейской России / Г.И. Танфильев // *Землеведение*. – 1896. – Т. 3. – Кн. 2. – с. 24-41.
1. Avdeev V.D. Les i step' (k voprosu ob «izvechnom» bezlesii stepey) / V.D. Avdeev // *Uchenye zapiski Ul'yanovskogo pedinstituta*, 1956, vyp.9. – s. 115-140.
2. Berg L.S. Priroda SSSR. Izd. 2-e / L.S. Berg – Moskva – Leningrad: Geografiz, 1947. – 356 s.
3. Vil'yams V.R. Pochvovedeniye. Zemledeliye s osnovami pochvovedeniya / V.R. Vil'yams. – M.: Sel'khozizdat, 1939. – 264 s.
4. Vysotskiy G.N. Stepi Evropeyskoy Rossii / G.N. Vysotskiy // *Polnaya entsiklopediya russkogo sel'skogo khozyaystva*. – SPb, 1905. – Т. 9. – с. 397-443.
5. Denisik H.I. Lisopole Ukrayiny / H.I. Denisik. – Vinnytsya: Tezys, 2001. – 284 s.
6. Kleopov Yu.D. Do istoriyi roslynnoho vkryttya Ukrayiny / Yu.D. Kleopov // *Chetvertynnyy period*. – Kyiv, 1930. – Vyp. 1-2. – s. 123-151.
7. Korzhinskiy S.I. Severnaya granitsa chernozemno-stepnoy oblasti vostochnoy polosy Evropeyskoy Rossii v botaniko-geograficheskom i pochvennom otnoshenii / S.I. Korzhinskiy // *Trudy obshchestva estestvoispytateley pri Kazanskom universitete*, 1888. – Ch. 1. – Т. 18. – Vyp. 5. – s. 1-253; 1891. – Ch. 2. – Т. 22. – Vyp. 6. – s. 1-204.
8. Kostychev P.A. Pochvy chernozemnoy oblasti Rossii, ikh proiskhozhdeniye, sostav i svoystva / P.A. Kostychev. – SPb.: Izd-vo A.F. Devriena, 1886. – 230 s.
9. Lavrenko Ye.M. Narysy roslynnosti Ukrayiny / Ye.M. Lavrenko // *Gruntly Ukrayiny*. – Kharkiv: Rad. selyanyn, 1930. – s. 58-112.
10. Mil'kov F.N. G.I. Tanfil'yev i nekotorye problemnye voprosy geografii Russkoy ravniny / F.N. Mil'kov // *Nauchnaya sessiya, posvyashchennaya 100-letiyu so dnya rozhdeniya Gavriila Ivanovicha Tanfil'yeva*. – Odessa, 1957. – s.17-19.
11. Nabokikh A.I. Rezul'taty orientirovochnykh pochvennykh issledovaniy 1906–1911 gg. Yugo-Zapadnoy Rossii / A.I. Nabokikh. // *Materialy po issledovaniyu pochv i gruntov Khersonskoy gub.* – Odessa: 1915. Vyp. 4. – s. 92-137.
12. Palimpsestov I.K. Stepi Rossii byli li iskonnyimi stepyami i vozmozhno li oblesit' ikh / I.K. Palimpsestov. – Odessa: B.I., 1890. – 264 s.
13. Pallas P.S. Puteshestvie po raznym provintsiyam Rossiyskogo gosudarstva / P.S. Pallas. – SPb., 1788. – Т. 2. – Ch. 2. – 571 s.
14. Pachoskiy I.K. Osnovnye cherty razvitiya flory Yugo-Zapadnoy Rossii / I.K. Pachoskiy. – Kherson, 1910. – 430 s.
15. Stefankov L.I. Protsey ostepninnya u landshaftnykh kompleksakh zaplavy Pivdennoho Buhu / L.I. Stefankov // *Наук. записки ВДПУ. Серія: Географія*, 2009, vyp. 18. – с. 5-9.
16. Stefankov O.L. Z Istoriyi piznannya protsesu ostepninnya Podil's'koho Pobuzhzhya / O.L. Stefankov // *Наук. записки ВДПУ. Серія: Географія*, 2015. – Vyp. 27. – №3-4. – с. 147-152.
17. Taliev V.I. Byli li nashi stepi vsegda bezlesymi / V.I. Taliev // *Estestvoznaniye i geografiya*. – 1902. – №5. – с. 33-46.
18. Tanfil'yev G.I. Predely lesov na yuge Rossii / G.I. Tanfil'yev. – SPb., 1894. – 174 s.
19. Tanfil'yev G.I. Doistoricheskie stepi Evropeyskoy Rossii / G.I. Tanfil'yev // *Zemlevedeniye*, 1896. – Т. 3. – Кн. 2. – с.24-41.

Подано до редакції 11.01.2017

Рецензент – доктор географічних наук А.В. Гудзевич